

adás második kötetében a *Hirös város az Aaföldön Kecskemét...* c. vers jegyzetében (186. l.) Kiss József azt a versíró helyzetet elemzi, amelyben egy másik, a költő számára kevésbé ismert táj (jelen esetben Debrecenről van szó) ösztönzi arra, hogy a neki legkedvesebb, az általa legjobban ismert tájegységről írjon költeményt, régi tájélményeiből építkezve. Ebbe a kérdéskörbe tartozik, hogy *Az alföld* című költeménye (és sok hasonló témájú verse) Pesten született. Ez utóbbi vers jegyzete az Alföld kontra Kárpátok tájélmény korabeli szépirodalmi jelentkezéseit (2. köt. 362–367. l.). Hát igen, Petőfi az *Uti jegyzetekkel* és a *Van a nagy alföldön csárda sok...* című művével is az alföldi róna mellett foglal állást. Míg *Az alföld* megírása idején, a Kárpátokat nem is látva születik meg a híres elutasító első versszak, a felvidéki utazás során születő *Uti jegyzetekben* megkapja a fenséges Tátra az elismerő, gyönyörű szavakat a költőtől, de szinte csak azért, hogy lelke rögtön utána visszalopakodhasson az alföldi rónára. Ennek a visszalopakodásnak az eredménye a késmárki keltezésű költemény. Mindössze nyolc sor, egy csárda találó képe. Hogy létezett-e valójában a Betekints, nem tudjuk. Az utolsó négy sorban a csárda megszemélyesül, egy félrecsapott kalapú, imbolygó részeg embert formáz. Azt, hogy a szóban forgó költemény a kronológiailag rákövetkező *Paripámnak az ő színe fakó...* cíművel együtt kilóg a felvidéki termésből, a költő is kifejezte a meglepetéssel, a fentiek és az 1845 őszi *Piroslik már a fákon a levél...* Népdalok címen együtt jelentek meg a Pesti Divatlapban.

Ratzky Rita

A jelképeség változatai Kemény Zsigmond Férj és nő-jében

1. Indirekt leírás és értékelés

Már a kortársak észlelték, hogy Kemény epikájában milyen fontos szerepe van a közvetett jellemzésnek. Átvitt jelentésű környezet- és tájélemek a gondolatiság hordozására bizonyulnak alkalmasnak, s egyúttal a regények sajátos atmoszférájához is hozzájárulnak. Gyulai írja emlékezésében: „A természet, hely és környezet hatásának rajza a kedélyre kiválóan sikerül neki... Regényeinek a helyei a magyar költészet legszebb lapjai közé fognak tartozni mindenha.”¹ Papp Ferenc a *Férj és nővel* kapcsolatban emeli ki a nem hasonlat formájú, hanem díszlet vagy kellék gyanánt funkcionáló tárgyak sugallatait, legalábbis egy esetben: „A költő világos célzással mutatja be Elizt, mint szerelmes leányt orchidea virágaival, mintha hasonlatosságot találna közte és a folyondár között, mely föld nélkül a levegőben tenyészik s inait száraz gallyakra vagy kődarabokra veti.”²

Sőtér abban, hogy a Norbertek a Kolostoryak végzetét jelentik, „szellemes jelképeség”-et lát, s úgy véli, hogy ez végig is vonul a *Férj és nő* egészén: az öreg Kolostoryt a botanizáló, Voltaire-t olvasó idősebb Norbert viszi sírba, Albertet Eliz.³ Szegedy-Maszák Mihály a közvetett jellemzést az érték-szerkezettel hozza összefüggésbe: Kemény ebben a regényében a polgárosodásra képtelen arisztokrácia szükségzerű pusztulását mutatja be, akárcsak Stendhal az *Armance*-ban: „a hős ott szinekdoché szerepét tölti be, hogy réteg – szintén az arisztokrácia – értékküresedésének példája.”⁴ Barta János a *Férj és nő* művészi fogyatékoságának tartja, hogy a lelki folyamat „inkább csak el van mondva, mint hihetően megjelenítve”⁵, s észreveszi, hogy a módszeres sokoldalú pszichológiai folyamatrajzot olykor a jelenetezés, bizonyos jelképek helyettesítik: pl. Kolostoryt először talán nem is Iduna grófnő bűvöli el, hanem Szent-Ágosta: „Középkori templom, ódon középkori várkastély... Rendkívül finom művészi ötlet az, hogy a sok ódonág között egy mai, előkelő nő jelenlétét, illetve lappangását Albert egy otffejtett finom női kesztyűből sejtí meg.”⁶

1 GYULAI Pál, *Báró Kemény Zsigmond*, in *Gyulai Pál munkái*. Franklin é. n. IV. kötet 50–51.

2 PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond* Bp. 1923. II. 137.

3 SÓTÉR István, *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 461–462.

4 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, in *Világkép és stílus*. Bp. 1980. 306.

5 BARTA János: *A pálya ívei*. Bp. 1985. 64.

6 Uo. 72.

Kimondva-kimondatlanul megfogalmazódott már tehát, hogy Kemény epikájában előfordul a hősök és eszmék indirekt, azaz tárgyi, táji stb. elemeken keresztül történő leírása, ami egyúttal értékelés is. A *Férj és nő* esetében ennek kiemelt fontossága van, mert az 50-es évek elején írt társadalmi regényekben (melyeket mentesít a röpirataiba foglalt eszmei-nemzeti problematikától⁷) nagyobb tere marad ilyesfajta művészi mesterkedésre, ugyanakkor az olvasó közönség megnyerésének írói programja is vonzó, szemléletes, színes, a gondolatokat is „megérezkítő”, vizuálisan gazdag regényforma kialakítására ösztönözte.

Éppen ezért a *Férj és nő*-ben elszaporodnak azok a tárgyi világra utaló, ám nem pusztán önnön jelentésükkel szereplő vizuális elemek, amelyek részt vesznek a sugalmazni kívánt alapeszme illusztrálásában, sőt nyomatékos művészi megjelenítésében, ily módon a pusztá díszítő-megjelenítő funkcion túl a regény értékeinek világát is konkrét, érzékeltes formában szuggerálják, sőt (jelképeségüknél fogva) a mű poétikus atmoszférájának kialakítóivá képesek válni.

2. Jelképteremtő díszletezés

Kemény művészi tudatosságának jele, hogy olyan természeti képekkel kezdi el regényét, amelynek a *Férj és nő* eszmei lényegét előre szemléletessé teszik. Keselykő „nagyuri külalak”-járól ír, „mely oly barátságosan komoly, oly büszkén leereszkedő, oly zord-kecses, hogy ki-ki átláthatja, miként hegyünk többre van teremve, mint név nélkül élni szegény rokonai, a zöld fürtű szomszéd bércek mellett, s arról is ki-ki meggyőződhetik, hogy nevét csupán valami arisztokratikus lénytől, mint az oroszán, párdúc vagy kesely, volt szabad kölcsönöznie.” A leírás a Kolostory családra jellemző arisztokratizmust készíti elő. Erre utal az is, hogy „Keselykő tar homlokának királyi koronája” a Kolostoryak egykori várának romja. Csupán a szokásos sorrend van felcserélve: nem a Kolostoryakról halunk először, s az ő karakterüket vetíti térbe Keselykő, hanem előbb kapjuk a magános, megközelíthetetlen, mindenk fölött uralkodó szikla képét, s néhány bekezdéssel ezután tudjuk meg, hogy a Kolostory familia „az egész Felföldön a legvegyületlenebb és legrégebb családnak volt kikiáltva.” Az értékelő mozzanatok egyelőre pozitívak: amikor (ugyancsak a regény legelején) Kolostoryék új úrilakjáról esik szó, amely építési modorával a régi idők iránti rokonszenvet árul el inkább, „mint korunknak kényelemvágát, mely készítményeivel a művészetet a célszerűség és jövedelmezés szolgálóleányává tette”, akkor legalábbis az értékek kiegyenlítetttsége az, ami szembetűnő.

Teljességgel egyértelművé válik a jelképiesítő szándék Zörény Iduna grófnő birtoka, a szent-ágostai uradalom kapcsán is. Itt is van várom, hegyi tó, XIV. századi kápolna, azaz természeti és építészeti elemek egyaránt előkelőségre, ódonásra, kivételességre utalnak. Liza ezzel szemben, „ha épületté bővíltetnék, gazdag vár helyett, mely széles láthatáron uralkodik, mezei lak volna zöld repkénnyel ablakán, szerény kényelemmel szobáiban”. Az épületek jellege modort, gondolkodásmódot, erkölcsi karaktert illusztrál újra és újra. Sőtér megállapítása szerint: „Kemény társadalmi regényeiben az arisztokrata pompa ellenlábasaként szerepel mindig a polgári 'komfort', az angol stílusú, inkább kényelmes és meghitt, semmint fényűző környezet.”⁸ A *Férj és nő*-ben a Norbert bankár által Albert és Eliz számára épített virányosi mezei lak ilyen díszletelem: „karcsú oszlopsorral, széles verandával és két, szögletein a veranda homlokáig nyúló felső emelettel... Az épület ... az angol cottage-okhoz hasonlított.” Liza egyszerűségét, tisztaságát, áttekinthetőségét jelképezi új otthonuk, míg Indunához Szent-Ágosta, a „grófi vár gyönyörű, bár elhanyagolt parkja” illik.

A díszletezés jelleg- és értékkontrasztokat tartalmaz. Jól kivehető, hogy Kemény Norberték puritán, célszerű életformáját igyekszik felemelni, ám akaratlanul is azonosul némileg Kolostory Albert értékrendjével, aki tisztában van ugyan a polgári racionalizmus, tisztesség erejével és időszerűségével, de nem tud leküzdeni valami akaratlan tiszteletet, sőt rajongást egy másik, túlhaladott látvány- és értékartomány iránt: az író Albert szemével látatja Szent-Ágostát: „A falu nevető külsejével ellentétben áll a földesúri lak komoly alakja, mely gyönyörű sétányok közül oly mélán, oly szent áhitattal néz alá, mintha templomával, kettős kőkeresztű ablakaival, hegyes ívű kapuival, sőtét folyósóival,

⁷ NAGY Miklós, *Kemény Zsigmond* Bp. 1972. 88.

⁸ SÖTÉR, i. m. 460.

repedezett bástyájával és portáléjának homlokszobraival együtt elvágynék a mosolygó virányok mellől egy sziklás és kopár bércre, hol kevesebb zaj és kevésbé pezsgő élet venné körül." Hangsúlyozva van az idejétmúlttság (sötét folyosók, repedezett bástyák), de a kiválóság, a nem mindennapiság iránti áhítat is áthatja, annak a Keménynek a nosztalgiaja, akinek a számára a történelem, a vallás, a művészet a legfőbb értéket jelenti.

A jelképies díszletezés művészi hatását kissé lerontja, hogy a mű indítása óta újra és újra felbukkanó, következetes analógia-láncot az író (Albert lelkiállapotát ecsetelve) egy ponton feloldja, megmagyarázza: „Előtte a Zörények, kiknek ereiben a nyugati hősköltemények bajnokainak és a keleti szultánok tündér leányainak vére cserg, ha másoknál nem is tökéletesebb, de vonzóbb lényekként tűntek föl. S az óriás kőhalmot, melybe a plébános vezeté, bár alig volt lakható, többre kezdé becsülni a virányosi szerény épületnél, hol kényelem és csendélet honolt." A kétféle, elütő díszletezésű környezet szembeállítását értékszenesítő funkciójú. Kemény a fogalmi körülírásánál teljesebb, meggyőzőbb hatást ér el a látványelemek megfeleltetésével: az „érzékletek” szférájában mutatja meg Albert világának végleteit, s egyúttal azt is, hogy az „ábrándos” arisztokrata széplélek számára melyik érték- és látványegyüttes jelent többet. Az irányregény eszméi tehát jelképes tájképekben, környezetrajzban konkretizálódnak. A díszletek és a háttér ugyanakkor a regény ökonómiaját szolgálja, kiemeli az egyszerre vizuális és gondolati elemeket.

3. A jelentésátvitel fokozatai

Kemény gyakran szerepeltet olyan beállításokat, amelyek túlmutatnak önmagukon, s ha a jelképeség fokát el nem is érik, mégis nyilvánvaló, hogy valami másnak, önmaguknál többnek a megéreztetésére szolgálnak. Amikor például a regény legvégén Albert eljut a feleséggyilkosság gondolatáig: „Ágyától, hol rémálmai üldözték, s a karszékétől, melyben késő estig keblét a szenvedélyek parazsa égeté, csak egy ölnyi távolság volt a csigalépcsőig, mely Eliz hálószobájának még mindig be nem zárt ajtajához vezetett. S Albert gyakran állott éjjelenként óranegyedekig a lépcső felső fokán, s felindulása mutatá, hogy tudja a kísértést, mely alá felé inti, és érzi az ösztönt, mely sarkallja a kínálkozó alkalom megragadására.” Albert vívódása, ingadozása, elhatározásai, majd megtorpanásai vannak itt térbe vetítve, s a helyszínrajzhoz kapcsolt leírás jelenetbe, mozgásba emeli át mindazt, ami fogalmilag is elmondható volna.

Hasonlóképpen materializálja egy emlék, egy kapcsolat intimitását az a motívum, hogy Norbert bankár úgy építette fel a virányosi mezei lakot Albert és Eliz számára, hogy az egyik helyiség annak a szobának szakasztott mása, melyben nászéjszakájukat töltötték. Albert és Eliz számára ez kézzelfogható, mindennapi valósággá teszi az egyszerűt, az emlékbelit, mintegy „térbeli” elemmé formál valamit, ami a testi-lelki kapcsolat kezdetét hivatott kifejezni. Szerelmük, házasságuk indulása fűződik ehhez a szobához, együtt élnek tehát valamivel (bútorokkal, tárgyakkal), ami empirikusan is létezik, de mégis valamiféle jelentés társul hozzá. Ez a „többletjelentés” kapcsolódik a virányosi lakhoz, s ez a maga természetességével, nyíltságával megint csak ellentétes mindazzal a homályossággal, titokzatossággal, ingerlő demonikusussággal, amit Iduna képvisel.

A lélektani elemzés elmélyítését célzó jelentésátvitel speciális példája az a jelenet, melyben a valóságának elhagyására készülő Albert a plébánossal egy részt olvasat fel Dante *Isteni színjátéká*-ból: Dante és Vergilius a pokol „hatodik :abroncs”-ához :érkezik, a „hittagadók” köréhez: „a sík téren óriási mennyiségű sírok emelkednek; mindeniket láng öleli át, melytől a kövek oly forrók, hogy a vasat megolvasztanák. A szarkofágok födelei föl voltak emelve, s az üregekből borzasztó jajgatás tört ki.” Az író arra törekszik, hogy főhősének rettenetes vívódását, büntől való irtóztatását, iszonyatos kínjait valami külső tényezővel (egy irodalmi mű részletével) érzékeltesse. A Judás-kör borzalmai, víziószzerű jelenetei ugyancsak az írói ökonómia szolgálatában állanak: kevés szóval sokat mondanak el Albert lelkiállapotáról.

Az alapgondolat látvánnyá formálódik Albertnek Tamáshoz írt levelében: „Nézd meg, kedves Tamásom, egy lordnak csarnokát – hol az ősök képe még jobban őriztetik, mint Keselykőn, s látni fogod a büszke herceg mellett a polgármester szép özvegyét, a világhírű admirál karján a szerény falusi lelkész unokahúgát, és a lordnak, ki igen szép majorátussal bír, oldalánál a kereskedőlányt, kinek atyja egyszeri lerakodásor több kincset hord áruhajóin, mint vejenek, a nagytékintélyű felsőházi tagnak

összes fekvő vagyona." Az angol lordnál kiakasztott képek, természetesen, a magyar arisztokrácia polgársággal való összeolvadásának „vizuális” receptjét, Kemény óhaját adják vissza. Az angol arisztokrácia hatalmának és életrevalóságának alapja a néppel való „vegyülése” – sugalmazza a leírás a jelentésátvitel révén. Ám a *Férj és nő* a maga egészében éppen az ellenkezőjét fogja bizonyítani, azt, hogy az arisztokrácia és a polgárság összefonódása végzetes a polgárságra és nem célravezető az arisztokráciára nézve, méghozzá az arisztokrácia hibájából. Az angol példa (illetve annak látványban, családi festmények sorában való megjelenítése) tehát éppen azáltal marad emlékezetes, hogy egy kudarccal, sőt tragédiával végződő kísérlet ellenpontjává válik, s az író ezúton megintcsak sok magyarázkodást, absztrakt okfejtést takaríthat meg.

4. Végzetdráma és vizualitás

Eszmék a regény és a dráma körül című tanulmányában írja Kemény: „a regénynek egy nagy előnye van a sokkal tökélyesebb formájú és sokkal költőibb természetű dráma fölött, ti.: a körülményesség, a *détailok varázsa az állapotok, helyzetek, irányok és jellemek festésében*. Nem szükséges most megvitatnom: vajon ama tulajdonban, melyet előnynek neveztem, nincs-e annyi prózai vegyület, hogy éppen miatta nehéz már a regényt a költészet nemei közé sorolni, és éppen miatta nem nyerhet az oly törvényeket, melyeket a szervezetben követni tartozzék, s oly határozott formát, mely a kényesebb műzést is annyira kielégítse, mint egy hibátlan alakú drámáé?” (KZs kiemelése) A díszleteknek, a vizuális analógiáknak a regényegészen játszott szerepe alighanem Keménynek azzal a törekvéssel függ össze, hogy a regény vélt előnyét és vélt hátrányát, azaz műfaji alkátát kedvező irányba, az egység és költőiség irányába módosítsa. Az állapotok, helyzetek, jellemek megvilágítása kedvéért tájképeket, környezetelemeket mellékel, egyúttal azonban a túlzott prózaiság ellenszerét is fölleli ezekben, hiszen az önmagukon túlmutató, elvont jelentésű leírások, párhuzamok költőiséget hordoznak. A metaforikus funkciójú látványelemek ugyanakkor a „határozott forma”, a „hibátlan alak” Kemény szerint drámában testet öltő normájához is közelítik a *Férj és nő*-t, amennyiben terjedelmes fejtegetéseket tesznek feleslegessé.

Az indirekt jellemzést szolgáló beállítások végighúzódnak a regényen, sajátos utalás-láncolatot képeznek. Visszatérően az alap gondolatot hangsúlyozzák, az arisztokrácia és polgári életelvek ellentétét. A némileg talányos cím is erre utal (elég bizonytalanul), hiszen Albert és Eliz kapcsolatára, előbb-utóbb bekövetkező összeütközést magában foglaló kettősére vonatkozik. Még időben és térben e konfliktustól távoli leírások mélyén is a polgári racionalizmust fenyegető, pusztító erők élménye lapang: Albert olaszországi benyomásairól számol be öccsének: „Bősz és szomorú vidéken voltam, melynek egyes darabjai fölött a sápadt halálangyallal két nemtő küzdött: a komoly polgárosodás és a mosolygó természet. Merészen kígyózó csatornát építettek a mocsáron, hogy a lusta víz megszabadulván sárga-zöld szőnyege alól, vígan lejtessen a tengeranya karjai közé. Göbölycsorda és juhnyáj legelt minden szabad téren, mely a posvány alól fölmerült, és szemem nevető rétet, termékeny szántóföldet látott a szikkadt tófenék, a kiirtott csalit, a megszántott üledékek és leégett nád helyein.” (Megjegyzendő: a kor szóhasználata a polgárosodást a mai civilizáció értelmében, vagy abban is használta.)

A műben újra és újra felbukkanó szembeállítás-sor a regény végső lényegét tudatosítja. Barta János fejtegetése szerint a *Férj és nő* a mű derekától szalonregényből sorsregénybe fejlődik át, a központi sorsmodell pedig (nemcsak Albert és Eliz, hanem Tamás és Adél, Terényi és Iduna esetében is) az össze nem illő emborsorsok fatális összefonódása.⁹ A végzetdrámává nővő *Férj és nő* a látványelemek oppozícióiban az alapeszme feszültségét adja vissza. Kemény így módon az érzékletesség világában is megteremti annak a megfelelőjét, amit e tézisregényében mondani akar.

Imre László

⁹ BARTA, i. m.